

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT FILOZOFII I SOCJOLOGII

ANALIZY I PRÓBY TECHNIK BADAWCZYCH W SOCJOLOGII

Tom IV

WYWIAD KWESTIONARIUSZOWY W ŚWIETLE
BADAŃ METODOLOGICZNYCH

Praca zbiorowa pod redakcją
Zygmunta Gostkowskiego i Jana Lutyńskiego

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1972

Praca wykonana w Sekcji Technik i Narzędzi Badawczych w Łodzi

Okladkę projektowali
ALINA I LESZEK KAĆMOWIE

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo. Wrocław 1972.
Nakład: 850+130 egz. Objętość: ark. wyd. 30,50, ark. druk. 33,38.
Papier druk. sat. kl. IV, 70 g, 61×86. Oddano do składania 9 VIII
1971. Podpisano do druku 9 III 1972. Druk ukończono w kwietniu
1972 r. Wrocławska Drukarnia Kartograficzna, Wrocław, ul. Koś-
ciuszki 29. Zam. nr A/701/71, (K-8) Cena zł 75.—

Od Redakcji

Kolejny, IV tom *Analiz i prób technik badawczych w socjologii* — jakkolwiek koncentruje się na problemach wywiadu kwestionariuszowego — stanowi kontynuację problematyki zapoczątkowanej w tomach poprzednich. Zarazem jednak rozszerza znacznie dotychczasową perspektywę badawczą.

Zwrócenie uwagi specjalnie na wywiad kwestionariuszowy uzasadnione jest nie tylko tą prostą okolicznością, że stanowi on ilościowo dominującą technikę uzyskiwania podstawowych danych w badaniach socjologicznych. Technika ta — tylko pozornie prosta i łatwa do zastosowania dla każdego — wymaga ze strony badacza dużego doświadczenia terenowego, jasnego i logicznego konstruowania pytań oraz szczególnej „wyobraźni sytuacyjnej” w odniesieniu do badanych kategorii osób. Niestety, sądząc z wielu badań przeprowadzonych i opublikowanych w ostatnich kilkunastu latach wymogi te rzadko kiedy są spełniane. Nie tylko w wypadku badań czysto „użytkowych” i pośpiesznie przeprowadzanych, ale czasem i w badaniach instytucji naukowych spotyka się zasadnicze błędy na najelementarniejszym szczeblu, tj. w konstrukcji i układzie pytań kwestionariusza. Odnosi się często wrażenie, że od czasu słynnej dyskusji o „ankietomanii” zapoczątkowanej w „Polityce” w r. 1962 nie widać wyraźnego postępu w kierunku doskonalenia technik kwestionariuszowych.

A przecież ukazały się w Polsce prace metodologiczne poświęcone specjalnie problematyce logicznych podstaw budowy pytań i odpowiedzi oraz zagadnieniom wywiadu. Wystarczy tu wymienić choćby przykładowo J. Giedymina *Problemy, założenia, rozstrzygnięcia* (1964), S. Nowaka *Studium z metodologii*

nauk społecznych (1965) czy T. Pawłowskiego *Metodologiczne zagadnienia humanistyki* (1969). Fakt, że osiągnięcia refleksji metodologicznej nie są u nas wdrażane w konkretną praktykę badań merytorycznych, mógłby być sam w sobie przedmiotem analizy socjologicznej jako przejaw dezintegracji środowisk naukowych oraz lekceważenia rzetelnych kryteriów „dobrej roboty” w licznych badaniach stosowanych. Poza tym wśród wielu badaczy — zwłaszcza zaś nastawionych na szybkie sondáže — występuje zdecydowana niechęć do tracenia czasu i energii na zapoznanie się z bardziej sformalizowanymi ujęciami wymagającymi znajomości choćby tylko elementów logiki. Równie „niefrasobliwy” jest stosunek do sprawy kontroli pracy ankietatorów i trudności związanych z sytuacją społeczną wywiadu.

Część pierwszą tomu, poświęconą ogólnym problemom wywiadu jako procesu badawczego, otwiera obszerne studium Jana Lutyńskiego *Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*. Autor prezentuje schemat ujmujący całokształt czynników i kolejnych faz składających się na badania socjologiczne, ześrodkowując uwagę na wywiadzie jako jego centralnym ogniwie. W szczególności rozpatruje on różnego typu pytania, instrukcje i odpowiedzi formułowane w wywiadzie i w związku z nim przez wszystkich partnerów uwikłanych w ów proces komunikacji (badacza, ankietatorów, respondentów, koderów). Podstawową aparaturę pojęciową zastosowaną w tej analizie zaczerpnął autor z logicznej teorii pytań oraz teorii informacji. Dzięki takiemu rozszerzeniu perspektywy analiza ta wnosi nowe elementy teoretyczne i pozwala dostrzec nowe problemy ważne dla metodyki badań kwestionariuszowych. Studium swe zamyka autor analizą procesów psychologicznych zachodzących w procesie wywiadu, wykorzystując koncepcje z zakresu psychologii myślenia.

Druga praca w omawianej części tomu, pióra Jana Paśiaka, słowackiego socjologa i metodologa, *Metodologiczne problemy wywiadów socjologicznych*, nawiązuje do wyjściowej problematyki postawionej już w I tomie *Analiz*. Autor zajmuje się sprawą kulturowego i społecznego kontekstu wywiadu: przedstawia

model składających się nań warunków i determinantów, a następnie relacjonuje wyniki empirycznych badań w Słowacji nad stopniem akceptacji przez respondentów roli, jaką wyznaczono w badaniach ankietarom. Aktualność tej problematyki wynika ze słabego stopnia akulturacji technik wywiadu w Słowacji — zwłaszcza w badanym środowisku wiejskim. W omówionym przyczynku zastosowano skalę akceptacji roli ankietarów, wyróżniono szereg typów akceptacji tej roli i zbadano ich związek z cechami społeczno-demograficznymi respondentów oraz z wybranymi aspektami przebiegu wywiadów.

Druga część tomu obejmuje pięć przyczynków poświęconych specyfice wywiadów z wybranymi kategoriami respondentów. Ten rodzaj bardzo szczegółowych badań metodologicznych wydaje się być szczególnie użyteczny w naszych warunkach, gdyż uzupełnia pewną lukę, jaka istnieje w zagranicznej literaturze zachodniej poświęconej problemom metodyki wywiadu. Wobec stosowania tam sondáže opartych na ogólnokrajowych próbach „typowy” respondent jest postacią raczej abstrakcyjną, określoną przez parę cech społeczno-demograficznych. Równie mało skonkretyzowany społecznie charakter mają formułowane na gruncie takich badań dyrektywy metodologiczne. Natomiast nasze badania częściej odnoszą się do wybranych, specjalnych grup społeczno-zawodowych, a dyrektywy dotyczące aranżowania ról w wywiadach z takimi grupami muszą być raczej maksymalnie konkretne i uwzględniać specyfikę reakcji ze strony węższych środowisk i podkultur.

Powyższy wzgląd zdecydował o wyodrębnieniu we wspomnianej części prac, stanowiących relacje z doświadczeń metodycznych uzyskanych przy okazji przeprowadzenia wywiadów z wybranymi kategoriami. Tak więc w pracy Sz. Wejlanda i A. P. Wejlanda *O specyfice wywiadów generacyjnych. Problem naturalizacji sytuacji wywiadu* specjalną kategorią respondentów byli rodzice i ich dzieci (uczniowie licealni), a tematyka wywiadu dotyczyła wzajemnych o sobie opinii dwóch pokoleń. Zarówno temat wywiadów, jak i specyficzny dla badań układ ról osób uwikłanych w sytuację wywiadu wymagały specjalnie przemy-

ślanych rozwiązań metodologicznych. Autorzy prezentują system użytecznych dla tego celu pojęć. Centralne miejsce zajmuje wśród nich koncepcja naturalizacji wywiadu, będącej realizacją w skali mikrospołecznej postulatów akulturacji technik ankietowych. Wiąże się z tym położenie nacisku na wcześniejsze przygotowanie respondentów do rozmowy, zwane fazą preparacyjną wywiadów.

Kolejne dwa przyczynki: M. Stefanowskiej *Aranżowanie wywiadów z samodzielnymi pracownikami naukowymi przez ankietę-studenta* i K. Lutyńskiej *Lekarze jako respondenci i ich stosunek do badań socjologicznych* — omawiają doświadczenia metodyczne wyniesione z badań nad tymi dwoma specjalnymi kategoriami społeczno-zawodowymi.

Dwóch dalszych kategorii zawodowych dotyczą ostatnie dwie prace omówionej części: A. P. Wejlenda *Miejsce i warunki wywiadów z kierownikami instytucji jako informatorami-ekspertami* oraz I. D. Stefaniak *Aranżowanie ról w wywiadach kwestionariuszowych z działaczami związkowymi na terenie zakładu pracy*. Jak widać z tytułów — chodziło o zaaranżowanie wywiadów w sytuacji oficjalnej, co stwarzało szczególne trudności oraz niebezpieczeństwo swoistej „urzędowej” stereotypizacji uzyskiwanych wywiadów. W drugim z wymienionych badań niebezpieczeństwo to udało się w znacznym stopniu zneutralizować dzięki temu, że wywiady były poprzedzone fazą preparacyjną. Autorka badań — będąca jednocześnie ankietką — przebywała dłuższy czas w badanym zakładzie prowadząc obserwację i nawiązując przedwstępne znajomości z przyszłymi respondentami. Relacje z osobistych doświadczeń badacza i zarazem ankietera przynosi również studium A. P. Wejlenda, w którym położony jest nacisk na aranżowanie roli respondenta jako kompetentnego informatora i rozważane są rozmaite problemy z tym związane.

W monograficznych studiach socjologicznych uważanych za „klasyczne” czy wzorowe pod względem poprawności metodologicznej autorzy nie zadowalają się pobieżnym czy zdawkowym przedstawieniem ograniczeń i wątpliwości wynikających z niedoskonałości zastosowanych technik badawczych. W studiach ta-

kich dołącza się do opracowań merytorycznych obszerne dodatki metodologiczne typu całościowej ewaluacji poprawności zastosowanego warsztatu badawczego¹. W socjologii polskiej trudno byłoby znaleźć pracę tego typu. Dlatego też sądziliśmy, że warto przedstawić będące jeszcze w toku opracowania studium ewaluacyjno-metodologiczne przygotowane w oparciu o materiały zebrane w Zakładzie Ochrony Zdrowia Akademii Medycznej w Łodzi w związku z badaniami socjomedycznymi. Składających się nań pięć przyczynków zgrupowano w III części tomu poświęconej metodologicznej ewaluacji badań socjomedycznych.

Część tę otwiera wstępna nota N. Szeszeni *Informacja o Międzynarodowych Badaniach Porównawczych...*, niezbędna dla ogólnej orientacji w problematyce socjomedycznej i zagadnieniach warsztatu omawianych badań. Następnie w szkicu J. Lutyńskiego *Projekt analizy oceniającej wiarygodność wyników Międzynarodowych Badań Porównawczych nad Wykorzystaniem Opieki Zdrowotnej* czytelnik otrzymuje kompleksowy zarys programu badań metodologicznych, zmierzających do wykrywania możliwych błędów w uzyskanym materiale. Punktem wyjścia autora jest klasyfikacja błędów i sposobów ich wykrywania na drodze analizy wewnętrznej, zewnętrznej oraz poprzez analizę rozkładów odpowiedzi w porównywalnych próbach respondentów.

Pierwszy z trzech rodzajów analizy potencjalnych błędów omówiony jest w dwóch pracach tej części: T. Pawłowskiego *Logiczne podstawy weryfikacji wewnętrznej badań kwestionariuszowych* oraz P. Boskiego *Związki logiczne między odpowiedziami na pytania kwestionariusza*. Autorzy stosując klasyczny rachunek zdań wskazują, jakiego typu sprzeczności logiczne mogą zachodzić między odpowiedziami na pytania kwestionariusza socjologicznego. Zamykający tę część tomu przyczynek K. Lutyńskiej i N. Szeszeni *Wstępne wyniki zewnętrznej weryfikacji odpowiedzi respondentów w wywiadzie na temat zachowań zdro-*

¹ Przykładem takiej pracy może być studium D. Riesmana *Some Observations on the Interviewing in the Teacher Apprehension Study*, [w:] P. F. Lazarsfeld, W. Thielens Jr., *The Academic Mind. Social Scientists in a Time of Crisis*, Glencoe 1958.

wotnych przynosi już rezultaty konfrontacji części zebranego materiału z danymi, zaczerpniętymi z dokumentacji przychodni zdrowia.

Końcowa część tomu obejmuje cztery rozmaite przyczynki omawiające niektóre zagadnienia techniki kwestionariuszowej. Występują w nich wątki poruszone w części poprzedniej. Tak więc J. Koniarek w studium *Analiza logiczna pytań...* dokonuje próby analizy i systematyzacji znanych podręcznikowych dyrektyw budowy kwestionariusza z punktu widzenia rachunku zdań i logicznej teorii pytań. M. Stefanowska w przyczynku *Próba porównania odpowiedzi na pytania prekategoryzowane i otwarte w badaniach nad konsumpcją kulturalną* omawia rezultaty pogłębianego pilotażu dwóch wersji pytań. Rezultaty te sygnalizują, że błędy w odpowiedziach respondentów wynikają m. in. z zastosowania prekategoryzowanych alternatyw w badaniach nad czytelnością książek, prasy i preferencjami wobec programu telewizji i radia. Warto podkreślić, że w badaniach zastosowano technikę powtórnego wywiadu z tymi samymi respondentami.

K. Lutyńska — w pracy *Miejsce przeprowadzania wywiadu i jego oddziaływanie* — daje systematyczny przegląd trudności i wynikających z nich odkształceń w wypowiedziach respondentów w zależności od fizycznych i społecznych warunków, jakie występują w różnych miejscach przeprowadzania wywiadu (mieszkanu, zakładzie pracy, kawiarni itp.).

Ostatni przyczynek M. Zürna *Ocena pracy ankierów a niektóre ich cechy społeczno-demograficzne* podejmuje problem najmniej dotąd zbadany, mimo tego iż — jak można sądzić — stanowi on szczególnie słaby punkt techniki wywiadów przy użyciu ankierów. Wykorzystując fakt, że w badaniach nad spędzaniem wolnego czasu ankierzy rekrutowali się z różnych kategorii społeczno-zawodowych, autor ustalił, które z tych kategorii osiągają najlepsze, a które najgorsze wyniki, mierzone skalą oceny sposobu zapisu i odpowiedzi. Okazało się, że socjologowie — zarówno studenci, jak i niestudenci — nie są najlepszymi ankierami i ustępują pod tym względem etnografom.

Jakkolwiek uzyskane rezultaty nie upoważniają jeszcze do

ostatecznego wniosku z uwagi na ograniczoną bazę materiałową (badania przeprowadzone były tylko w Krakowie) — to jednak sygnalizują potrzebę dalszych badań w tym kierunku. Sądzimy, że celem ich powinno być wypracowanie dyrektyw właściwej rekrutacji ankierów oraz technik prowadzonej na bieżąco — tj. w trakcie trwania wywiadów — kontroli rzetelności ich pracy.

Na zakończenie chcielibyśmy podziękować ośrodkom, które swą pomocą i współpracą umożliwiły przeprowadzenie naszych badań: Zespołowi Katedr Socjologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, Ośrodkowi Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych przy Polskim Radio, Zakładowi Ochrony Zdrowia Akademii Medycznej w Łodzi i Komórcie Badań Socjologicznych przy RSW „Prasa” w Łodzi.

Tak jak i poprzednie, tom niniejszy stanowi rezultat wysiłku różnych środowisk naukowych, przepojonych wspólną troską o ciągle doskonalenie metod i technik badań socjologicznych w Polsce.

Z. Gostkowski